

Oryginalna praca badawcza

IHOR USATENKO

WINNICKA AKADEMIA KSZTAŁCENIA USTAWICZNEGO

WYJAŚNIENIE ODREBNOŚCI EUROPY WSCHODNIEJ W RAMACH SOCJOLOGII HISTORYCZNEJ

Słowa kluczowe: *socjologia historyczna, Europa Wschodnia, Europa Zachodnia, teoria systemów-światów, marksizm polityczny, teorie rewolucji i rozpadu państwowego*

Key words: *historical sociology, Eastern Europe, Western Europe, World-System's Theory, Political Marxism, theories of social revolution and state disintegration*

Proces ewolucji pojęcia Europy Wschodniej charakteryzował się okresową zmianą. W zależności od kontekstu, epoki i postaci biorących udział w wypracowaniu tego dyskursu, mogło ono funkcjonować nie tylko jako termin czysto geograficzny. Kwestia ustalenia głównych przyczyn wyodrębnienia różnic pomiędzy częściami kontynentu europejskiego (najpierw Europy Zachodniej i Europy Wschodniej, a potem jeszcze Europy Środkowej) wielokrotnie stanowiła temat dyskusji naukowych z udziałem historyków, socjologów i ekonomistów. Część z nich twierdziła, że ważniejsze są czynniki ekonomiczne, inni uznawali prymat mentalności i cech kulturowych. Wiele teorii miało na celu wyróżnić jeden czynnik (a tym samym oniżyć rangę innych).

Artykuł ma na celu zbadanie głównych przyczyn powstania różnic społeczno-ekonomicznych między dwiema częściami Europy. Dla historyków oczywiste jest to, że problem ten znajduje się w polu badawczym ich nauki. Przedstawiciele socjologii historycznej mają na ten temat inne zdanie. Natomiast wydaje się, że połączenie teoretycznych ustaleń europejskich i amerykańskich naukowców z istniejącymi badaniami empirycznymi historyków może zmienić nasze spojrzenie na ten problem.

Na początku artykułu warto wyjaśnić, w jakim odniesieniu będą używane trzy główne terminy geograficzne. Z jednej strony zostanie przedstawiona Europa Zachodnia, a z drugiej Europa Wschodnia, Europa Środkowa i Europa Środkowo-Wschodnia. Naprzemienne użycie dwóch ostatnich wymienionych terminów wynika

z odmiennego stopnia przywiązania autorów do dość niejednorodnej koncepcji Europy Środkowej, która zaczęła być wyrażana w interesie mieszkających tam narodów w drugiej połowie XX w. Jeżeli dla Węgry Jenő Szűcsa (1928-1988), który aktywnie propagował ideę „trzech Europy”, istnienie Europy Środkowej było faktem¹, to na przykład Polak Krzysztof Brzechczyn (ur. 1963) stosował w różnych pracach dwie definicje². Jednakże zdecydowana większość zachodnich uczonych pozostawała wierna pojęciu „Europa Wschodnia”. W związku z tym, autor niniejszego opracowania podjął decyzję o pozostawieniu tych terminów, z których korzystali inni badacze.

Według trafnego wyrażenia Ernsta Cassirera (1874-1945) każda z teorii stawała się podłożem, na którym fakty empiryczne układano w taki sposób, aby od samego początku odpowiadały one konkretnemu kierunkowi myśli. Podobnie jak mityczny rozbójnik Prokrust pokonany przez Tezeusza, niektórzy uczeni odcinali sprzeczne z ich twierdzeniami tezy, a akcentowali argumenty pasujące do ich koncepcji.

Wśród wielu różnych dyscyplin, w polu których prowadzono spory o rozbieżnościach pomiędzy różnymi częściami Europy, wyróżnia się nurt zachodniej myśli historyczno-socjologicznej. Jej przedstawiciele dość często nie mogli też oprzeć się pokusie, by umieścić swoje kreacje intelektualne wewnątrz samodzielnie utworzonych łóż Prokrusta. Takim koncepcjom, z ogromnym materiałem empirycznym i bardzo odległymi porównaniami lub ekstrawaganckimi uogólnieniami teoretycznymi, często zarzucano prezentyzm, syntetyczność i uproszczenie. Jednak jedynym usprawiedliwieniem dla stosowania tego rodzaju uproszczeń jest ich potencjalna zdolność wyjaśnienia teoretycznych konstrukcji o większej skali lub wyższym poziomie komplikacji.

W związku z tym słuszna wydaje się myśl wybitnego amerykańskiego socjologa Randalla Collinsa (ur. 1941 r.). Według poglądu tego naukowca, autora teorii konfliktu społecznego i teorii łańcuchów rytuałów interakcyjnych, w sytuacji niepewności empirycznej: „[...] potrzebujemy nie mniej teorii, ale więcej. Cofanie się do kontekstu lokalnego często występuje jako droga pytań bez odpowiedzi, która nie pozostawia nam więcej mądrości, ale ukrywa zależność od niezwyfikowanych teorii, zakodowanych w języku, którym się posługujemy. Cała historia jest teoretycznie obciążona. Każda próba ukrycia tego faktu prowadzi do złej historii i złej teorii”³.

Zrównoważona próba klasyfikacji czynników, które spowodowały powstanie cech odrębności gospodarczo-politycznej Europy Środkowo-Wschodniej, została przeprowadzona przez już wspomnianego poznańskiego profesora nauk humanistycznych Krzysztofa Brzechczyna. W swojej książce *Odrębność historyczna Europy Środkowej. Studium metodologiczne* umieścił prezentację różnych teorii polskich i zagranicznych naukowców, mających na celu próbę odnalezienia wyjaśnienia przyczyn powstania systemu folwarczno-pańszczyźnianego, który decydująco wpłynął na odrębność

¹ J. Szűcs, *Trzy Europy*, Lublin 1995, s. 110.

² Por. K. Brzechczyn, *Odrębność historyczna Europy Środkowej. Studium metodologiczne*, Poznań 1998, s. 9-49; tenże, *Modele zacofania a transformacja w Europie Wschodniej*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 2007, nr 69, z. 1, s. 255-263.

³ P. Коллинз, *Макростория. Очерки социологии большой длительности*, Москва 2015, с. 42.

gospodarczo-społeczną Europy Środkowej⁴. Według wspomnianego historyka wydarzenia to jest uważane za podstawę do wyróżnienia w ewolucji europejskiego feudalizmu dwóch głównych linii rozwojowych: zachodnio- i środkowoeuropejskiej. Granica pomiędzy dwoma obszarami feudalizmu przebiegała wzdłuż biegu rzeki Łaby i w dużym stopniu zależała od formy poddaństwa chłopów⁵.

W Europie Zachodniej dominowało poddaństwo rozdzielone. Oznaczało to, że różne formy poddaństwa podzielone były pomiędzy różnych właścicieli: jeden posiadał władzę sądowniczą nad chłopem, drugi – gruntową, trzeci – osobistą. Natomiast w Europie Środkowo-Wschodniej przeważało poddaństwo jednolite, w którym wszystkie jego aspekty: władza osobista, gruntowa i sądowa należały do jednej osoby⁶.

K. Brzechczyn wyróżniał typy teorii wyjaśniających dyferencjację rozwojową Europy. Pierwszy podkreśla wagę czynników wewnętrznych względem danego społeczeństwa, drugi koncentruje się na znaczeniu wewnętrznych i zewnętrznych czynników w powstaniu zróżnicowania rozwojowego Europy⁷. Inną typologię teorii wyjaśniających genezę dualizmu społeczno-ekonomicznego w rozwoju nowożytnej Europy zakładał Jerzy Topolski (1928-1998). Ten znany, polski historyk napisał w swoim artykule *Causes of Dualism in the Economic development of Modern Europe* (pol. *Przyczyny dualizmu w rozwoju gospodarczym współczesnej Europy*), że jedna część teorii doszukuje się w powstaniu kapitalizmu i systemu folwarczno-pańszczyźnianego czynników wspólnych, podczas gdy druga skupia te teorie, które wspomniane zjawiska traktują oddzielnie i w celu ich wyjaśnienia szukają czynników odrębnych⁸.

Oba podejścia historiograficzne wydają się skuteczne, jednak w niniejszym tekście ograniczymy się tylko do tych koncepcji, które powstały w socjologii historycznej, i spróbujemy wyjaśnić, w jaki sposób kapitalizm w różnych regionach Europy ewoluował, przybierając różne cechy.

W definicji rosyjskiego badacza Nikołaja Rozova historyczna socjologia jest interdyscyplinarną dziedziną badań, praktykowaną w amerykańskich i zachodnioeuropejskich ośrodkach akademickich od lat 60. XX wieku, w której za pomocą obiektywnych metod nauk społecznych badano mechanizmy i tendencje dużych, długotrwałych procesów oraz zjawisk historycznych (np. geneza, dynamika, transformacja, interakcja lub upadek społeczeństw, państw, cywilizacji i systemów światowych)⁹.

Oczywiście, że wachlarz prac naukowców z krajów Europy Środkowo-Wschodniej (przede wszystkim historyków), które dotyczyły konkretnych wątków rozwoju odrębnych społeczeństw narodowych regionu w epokach feudalizmu i kapitalizmu, w wielu przypadkach miał nawet większy potencjał wyjaśniający. Jednak opisy

⁴ K. Brzechczyn, *Odrębność historyczna Europy...*, s. 9-49.

⁵ Tamże, s. 11.

⁶ Tamże.

⁷ Tamże, s. 14.

⁸ J. Topolski, *Causes of Dualism in the Economic Development of Modern Europe*, „*Studia Historiae Oeconomicae*” 1968, nr 3, s. 3-4.

⁹ Н.С. Розов, *Историческая макросоциология: методология и методы*, Новосибирск 2009, с. 142.

historiograficznych dyskusji, odnoszących się do interpretacji rozmaitych czynników powodujących specyficzność procesów społecznych w przeszłości, wymagałyby znacznie więcej uwagi, dlatego odniesienie do nich w tekście będzie tylko pośrednie (w celu poparcia lub obalenia tez zachodnich myślicieli).

Teoria systemów-światów Immanuela Wallersteina

Teoria systemów-światów w naukach społecznych, powstała w latach 70. XX wieku. Wedle definicji Jarosława Mikołajca z Politechniki Śląskiej po teoriach modernizacji i zależności była to kolejna próba racjonalizacji istniejącego porządku przestrzennego w skali światowej i jego ekstrapolacji na przyszłość¹⁰. Najbardziej znanym badaczem związanym z teorią systemów-światów był Immanuel Wallerstein (1930-2019), autor fundamentalnego, czterotomowego *The Modern World System*¹¹, poświęconego kształtowaniu się nowoczesnego, globalnego systemu-świata.

Główną innowacją modelu Wallersteina było spojrzenie na historię świata i gospodarki światowej nie jako na proces ewolucji poszczególnych państw, lecz na postęp regionalnych oraz ponadregionalnych systemów historycznych. Najważniejszym kryterium ich typologizacji, który uczony zapożyczył z twórczości Karla Polanyi (1886-1964), stał się sposób integracji gospodarczej¹². Minisystemy, które istniały od czasów społeczeństw pierwotnych, były bardzo homogenicznymi, zintegrowanymi wspólnotami, nieodłącznie związanymi z zasadą odwzajemnienia wymiany oraz zużycia towarów i usług. Imperia-światy (Starożytny Egipt, Chiny dynastii Han, Cesarstwo Rzymskie¹³) opierały się na redystrybucji towarów i tworzyły wielkie struktury polityczne, ogarniające szerokie spektrum zasad, a także wzorów kultury. Mechanizmy wymiany rynkowej panowały w chronologicznie ostatnim systemie historycznym – kapitalistycznej gospodarce-świecie (*Capitalist World-System*), która w ciągu kilku stuleci ogarnęła cały świat¹⁴.

Według Wallersteina kapitalistyczna gospodarka-świat powstała w długo długiego (od 1450 do 1650 r.) na skutek połączenia dwóch odrębnych gospodarczych regionów – chrześcijańskiego obszaru basenu Morza Śródziemnego i flandryjsko-hanzeatyckiej sieci handlowej, znajdującej się w północno-zachodniej części Europy¹⁵.

¹⁰ J. Mikołajec, *Metodologiczne i ontologiczne założenia teorii systemów-światów*, „Zeszyty naukowe Politechniki Śląskiej, Seria: Organizacja i zarządzanie” 2015, z. 85, s. 335.

¹¹ Najbardziej pomocna w wyjaśnieniu przyczyn wystąpienia odrębności Europy Wschodniej jest pierwsza książka I. Wallersteina, *The Modern World-System. Capitalism Agriculture and the European World-Economy in the Sixteenth Century*, vol. I., London-New York 1974, p. 396.

¹² K. Polanyi, C.M. Arensberg, H.W. Pearson, *Trade and Market in the Early Empires*, Glencoe 1957, p. 243-270.

¹³ И. Валлерстайн, *Анализ мировых систем и ситуация в современном мире*, Санкт-Петербург 2001, с. 24.

¹⁴ T.K. Hopkins, I. Wallerstein, *Capitalism and the Incorporation of New Zones into the World-Economy*, „Review” 1987, vol. 10, no 5-6, p. 763-779.

¹⁵ I. Wallerstein, *The Modern World-System...*, p. 68.

Od momentu powstania, do kapitalistycznej gospodarki-świata dołączyły również terytoria, które później otrzymały nazwę Europa Wschodnia. Wallerstein stwierdził w pierwszym tomie *The Modern World-System* (1974): „Tworzenie przymusowej pracy dotyczącej uprawy na rynek w Europie Wschodniej było bardziej stopniowe niż w Ameryce Łacińskiej, gdzie wprowadzono ją w wyniku podboju i kolonizacji. W XII i XIII wieku znaczna część Europy Wschodniej (czyli wschodnie Połabie, Polska, Czechy, Śląsk, Węgry, Litwa) przeszła proces coraz większych ustępstw na rzecz chłopstwa i coraz częstszego przekształcania feudalnych obowiązków pracowniczych w zobowiązania pieniężne w taki sam sposób, jak odbywało się to w Europie Zachodniej. Proces ten przebiegał wszędzie z tych samych powodów: wpływu dobrobytu i ekspansji gospodarczej na stosunki pomiędzy chłopem a panem. Recesja XIV i XV wieku przyniosła jednak odwrotne skutki dla Europy Zachodniej i Europy Wschodniej. Jeżeli na Zachodzie, jak widzieliśmy, doprowadziło to do kryzysu systemu feudalnego, to na Wschodzie spowodowało występowanie »reakcji majątkowej«, której zwieńczeniem w XVI wieku stała się pańszczyzna i pojawienie nowej klasy właścicieli ziemskich”¹⁶.

Dlaczego jednak te terytoria rozwijały się inaczej niż region, w którym narodził się kapitalizm? Wallerstein stwierdził, że obie części Europy w tym samym czasie dołączyły do jednej struktury produkcji i dystrybucji towarów, jednak potrafiły zająć w niej różne miejsca. Te dwa obszary stały się uzupełniającymi częściami bardziej złożonej jednolitej europejskiej gospodarki-świata, w której Europa Środkowo-Wschodnia odgrywała rolę rynku zbytu zachodnich towarów luksusowych oraz producenta surowców dla uprzemysłowionego Zachodu¹⁷. Innymi słowy, taki międzynarodowy, wielokulturowy, terytorialny podział pracy, w którym produkcja i wymiana podstawowych dóbr czy surowców podlega ścisłej hierarchizacji, prowadził do istnienia wzajemnie zależnych regionów: centrum (czyli rdzenia), półperyferii i peryferii¹⁸.

Następnie Wallerstein, próbując potwierdzić swoją opinię, odwołuje się do twierdzenia polskiego historyka Mariana Małowista (1909-1988), że gospodarka-świat miała charakter podobny do ekspansji kolonialnej. Teoretyczne uzasadnienie logiki amerykańskiego socjologa dobrze ujął Brzechczyn: „Poziom uzyskiwanych zysków miał być zależny od stopnia przeprowadzonej specjalizacji gospodarki Europy Zachodniej – rozwoju przemysłu, transportu morskiego itd. Aby jej dokonać, społeczeństwa krajów zachodnioeuropejskich mniej uwagi musiały poświęcać rozwojowi rolnictwa. Funkcję producenta żywności przejęła Europa Wschodnia [czyli Środkowo-Wschodnia – I.U.], która stała się dla Europy Zachodniej dostawcą surowców i płodów rolnych. Jednakże [...] równie dobrze mogło być odwrotnie. To Europa Zachodnia mogłaby specjalizować się w produkcji rolnej przeznaczonej dla Europy Wschodniej. Jak stwierdza autor, w XV w. niewiele znaczący czynnik rozstrzygnął o przewadze jednej części kontynentu nad drugą, decydując o realizacji jednej

¹⁶ Tamże, p. 94-95.

¹⁷ Tamże, p. 95-96.

¹⁸ A. Ciesielska, *Teoria centrum – peryferii Immanuela Wallersteina i jej recepcja w archeologii*, „Folia Prachistorica Posnaniensia” 2016, t. XXI, s. 58.

z dwóch alternatyw. Dzięki temu niewielka przewaga, jaką posiadała w XVI wieku Europa Zachodnia nad Wschodnią, nieustannie powiększała się, by później doprowadzić do wyodrębnienia się krajów należących do centrum i peryferii. Powstanie systemu pracy przymusowej w Europie Wschodniej [...] było wynikiem wpływu dwóch czynników: możliwości uzyskiwania dużych zysków na światowym rynku produktów rolnych oraz relatywnym brakiem siły roboczej w stosunku do dużych obszarów nieużytkowanej ziemi. Ta stosunkowo duża obfitość niezagospodarowanej ziemi uprawnej umożliwiała kolonizację nowych obszarów. A to ułatwiało wprowadzenie systemu pracy przymusowej, gdyż [...] ustanowienie tego typu systemu było dużo łatwiejsze na nowo kolonizowanych terenach niż na obszarach o starej tradycji osadniczej”¹⁹.

Takie czynniki, jak stosunkowo niewielka gęstość zaludnienia oraz dość duża ilość ziemi z jednoczesnym brakiem siły roboczej, spowodowały, według Wallersteina, że Europa Wschodnia przekształciła się w spichlerz (ang. *breadbasket*) dla Europy Zachodniej²⁰. Ale takie stwierdzenie amerykańskiego socjologa w dużym stopniu nie wytrzymuje weryfikacji empirycznej, ponieważ pogląd o dużej ilości chleba, która zapewniłaby wyżywienie dla całej Europy Zachodniej, jest mocno przesadzony. „Cały polski eksport zboża przez Gdańsk w latach 20. XVII wieku, czyli 250 tysięcy ton, wystarczyłoby do wyżywienia Holandii zaledwie przez jakieś trzy miesiące” – opowiadał wydaniu Focus.pl dr Krzysztof Boroda, zajmujący się historią gospodarczą wczesnej ery nowożytnej na Uniwersytecie w Białymstoku²¹.

Nie sposób pominąć wpływu procesów opisanych przez Wallersteina na stratyfikację społeczną w regionie Europy Wschodniej. Znakomicie o tym mówił, na przykład, przedstawiciel polskiej szkoły historii społeczno-gospodarczej Witold Kula (1916-1988). Twierdził, że jeszcze w XIV-XV w. gospodarka Polski niewiele różniła się od sąsiadów i krajów zachodnich. Pojawienie się koniunktury na polskie surowce wpłynęło na decyzję polskiej szlachty, by spróbować uniknąć pośrednictwa ze strony polskiego kupiectwa w handlu zagranicznym. Decyzja ta miała bezpośredni wpływ na rozwój miast i mieszczaństwa, hamowała rozwój rynku wewnętrznego oraz nadawała szlachcie niewyobrażalną wagę. Wraz z pogorszeniem rzemiosła krajowego, a także upadkiem kupiectwa doszło do regresu instytucji państwowych ze zniekształceniem parlamentaryzmu, co doprowadziło do narastania chronicznych problemów polityczno-społecznych i gospodarczych oraz zacofania i opóźnienia rozwoju Rzeczypospolitej do Zachodu²².

Poza tym znany historyk gospodarki, uczeń Witolda Kuli, profesor Jacek Kochanowicz (1946-2014) uważał taki ustrój „nie za zaczątek postępu kapitalistycznego, lecz [...] ślepy zaulek tradycyjnego porządku autarkicznej gospodarki w stanie zastoju”²³.

¹⁹ K. Brzechczyn, *Odrębność historyczna Europy...*, s. 17-18.

²⁰ I. Wallerstein, *The Modern World-System...*, p. 99. Zob. J. Sowa, *Fantomowe ciało króla. Peryferyjne zmagania z nowoczesną formą*, Kraków 2011, s. 584.

²¹ P. Biziuk, *Spyw po kasę*, Focus.pl, www.focus.pl/artykul/splyw-po-kase?page=1 (dostęp: 25.04.2020).

²² W. Kula, *Historia, zacofanie, rozwój*, Warszawa 1983, s. 183-189.

²³ J. Kochanowicz, *Ucieczka w historię. Ego lecture na wydziale historycznym Central European University 5 VI 2014 r.*, „Roczniki dziejów społecznych i gospodarczych” 2015, t. LXXV, s. 20.

Źle wybrana ścieżka rozwojowa wywołała podobny efekt kuli śnieżnej, potem powodując większą przepaść między wschodem a zachodem Europy.

Jak widać, Immanuel Wallerstein zapoznał się z historiografią polską (szczególnie z pracami Małowista i Kuli), o czym wspominała także Anna Sosnowska w swojej słynnej książce *Zrozumieć zacofanie. Spory historyków o Europę Wschodnią (1947-1994)*. Jej zainteresowania badawcze koncentrowały się w tej pracy na rekonstrukcji poglądów kilku wybitnych polskich naukowców na temat przyczyn zacofania Europy Wschodniej. W swojej monografii Sosnowska potrafiła starannie podsumować i uważnie przeanalizować cztery modele zacofania – „doganiania Europy Zachodniej” Andrzeja Wyczańskiego, „nieszczęśliwego zbiegu okoliczności” Jerzego Topolskiego, „rozwoju hybrydalnego” Witolda Kuli i „rozwoju kolonialnego” Mariana Małowista²⁴.

Marksizm polityczny Roberta Brennera

Inne wyjaśnienie dualizacji dróg rozwojowych krajów Europy Zachodniej oraz Wschodniej przedstawił amerykański historyk nurtu marksistowskiego Robert Brenner (ur. 1943). Autor ten w wielu pracach, w szczególności w artykule *Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-industrial Europe* (pol. *Struktura klasy agrarnej i rozwój gospodarczy przedindustrialnej Europy*), opisywał teoretyczne modele feudalizmu (a potem sposoby przejścia do kapitalizmu) w różnych częściach Europy, zaś za główny czynnik rozwoju społecznego uznawał kategorię struktury klasowej²⁵.

Według angielskiego historyka Rodneya Hiltona (1916-2000) artykuł ten zapoczątkował debatę nie tylko w wąskim kręgu wysokospecjalistycznych fachowców, ale i wśród wszystkich zainteresowanych przyczynami przejścia między kolejnymi formacjami społecznymi²⁶. W tekście autor skupił się na krytyce dwóch wszechstronnych interpretacji długoterminowych zmian gospodarczych w Europie w okresie średniowiecza oraz wczesnej nowożytności, a mianowicie na krytyce tzw. modelu demograficznego i modelu komercjalizacji. Badacz podkreślał, że głównymi czynnikami przejścia od feudalizmu do kapitalizmu były nie tyle wzrost handlu międzynarodowego, ile nowe jakościowe przemiany produkcji rolnej w Europie (zwłaszcza na angielskich obszarach wiejskich)²⁷.

Brenner także był przeciwny opinii o bezpośrednim wpływie czynników demograficznych na rozwój historyczny od „neomaltuzjanistów” (pogląd ten prezentowali

²⁴ A. Sosnowska, *Zrozumieć zacofanie. Spory historyków o Europę Wschodnią (1947-1994)*, Warszawa 2004, s. 388.

²⁵ R. Brenner, *Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe*, [w:] *The Brenner Debate: Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe*, red. T.H. Aston and C.H.E. Philpin, Cambridge 2002, p. 10-63.

²⁶ R.H. Hilton, *Introduction*, [w:] *The Brenner Debate...*, p. 1-9.

²⁷ R. Brenner, *Agrarian Class Structure...*, p. 17-28.

brytyjski mediewista Michael Postan, żyjący w latach 1899-1981²⁸ i francuski historyk czasów nowożytnych Emmanuel Le Roy Ladurie, ur. 1929)²⁹. Brenner zwrócił uwagę na to, że pomimo pewnych zalet podejścia maltuzjańskiego, które pozwoliły ustalić technologiczne i gospodarcze korzenie konkretnych okresów stagnacji oraz wzrostu, cykle koniunkturalne można w pełni zrozumieć tylko z uwzględnieniem istniejących w tamtych czasach struktur stosunków klasowych, innowacji technicznych i wzrostu poziomu inwestycji produkcyjnych. Amerykański socjolog dość radykalnie podkreślał, że kwestia badania struktur stosunków klasowych jest autonomiczna w stosunku do badań sił ekonomicznych³⁰.

Brenner odnotowywał, że feudalizm i kapitalizm kształtowały wokół siebie różne systemy społeczeństw. Ze względu na słaby rozwój rynku w czasach feudalizmu praca chłopów nad uprawą ziemi nie wymagała nadmiernej interwencji ze strony pana, który w tym czasie nie myślał, by odbierać środki produkcji lub grunty orne. Chłopi mogli uzyskać wszystko, czego potrzebowali, tylko minimalnie prowadząc sprzedaż swoich produktów za pieniądze. Feudałowie, którzy przez długi czas otrzymywali podatki naturalne, nie byli również zmuszeni do obowiązkowej maksymalizacji zysków. Wszystko zmieniło się, gdy pojawił się kapitalizm, który przyspieszył przejście do stosunków monetarnych (szlachta miała pozwolenie na sprzedaż produktów rolnych na rynku, otrzymując w zamian możliwość zakupu dóbr luksusowych)³¹.

W związku z tym właściwe dla feudalizmu źródła dynamiki, a mianowicie kolonizacja nowych terytoriów (polegająca na opanowaniu nowych ziem przez chłopów), i akumulacja polityczna, czyli rozwój militarno-biurokratycznego aparatu, którego celem były kontrola oraz wzmocnienie wyzysku, zaczęły jeszcze widoczniej działać w obu częściach Europy na różne sposoby³².

Ponadto, opierając się na najważniejszym znaczeniu walki klasowej, naukowiec starał się uchwycić różnice rozwojowe z jednej strony pomiędzy Anglią a Francją, a z drugiej pomiędzy Europą Zachodnią a Wschodnią. Wyjaśnienie tego pytania dotyczyło różnych dyspozycji klasowych w obu przypadkach (we Francji i Anglii; na Zachodzie i Wschodzie). Osobliwością Francji we wczesnym okresie nowożytnym, zdaniem Brennera, było to, że chłopstwo próbowało bronić się przed samowolą seniorów za pomocą instytucji państwowych, a sami feudałowie postrzegali służbę państwową jako alternatywne źródło zysku. W tym samym czasie słabość tradycji wspólnotowych, a także niepewna postawa uzależnionych chłopów w Anglii pozwoliły właścicielom ziemskim zawładnąć prawie trzema czwartymi ziem i wprowadzić (klasyczną dla rolniczego kapitalizmu) trójczłonową strukturę „właściciel ziemski–najemca–pracownik najemny”, która następnie została z powodzeniem przeniesiona do kapitalistycznej produkcji w przemyśle³³.

²⁸ M.M. Postan, *Medieval Agrarian Society in its Prime: England*, [w:] *The Cambridge Economic History of Europe*, vol. 1: *The Agrarian Life of the Middle Ages*, 2nd ed., Cambridge 1966, p. 552-559.

²⁹ E. Le Roy Ladurie, *Les Paysans De Languedoc*, Paris 1969, p. 383.

³⁰ R. Brenner, *Agrarian Class Structure...*, p. 22.

³¹ Tamże, p. 39.

³² Tamże, p. 33.

³³ Tamże, p. 49.

Jak widać, czynnik dostępności wolnych ziem, a także poziom konsolidacji społeczności określiły różne struktury klasowe, co z kolei wpłynęło na produktywność rolnictwa i tym samym na modele rozwoju gospodarczego³⁴.

Przyczynę ponownego wprowadzenia pańszczyzny w Europie Wschodniej (Brenner wspominał o Pomeranii, Brandenburgii, Prusach Wschodnich, Polsce) stanowiło to, że chłopstwo było mniej solidarne, gorzej zorganizowane i ogólnie pozbawione tradycji oporu klasowego. Wraz ze spadkiem liczby ludności oraz wprowadzeniem nowych form przymusu pozaekonomicznego spowodowało to rozprzestrzenienie się ustroju folwarczno-pańszczyźnianego, który na długi czas ustabilizował rozwój społeczny i doprowadził do stagnacji gospodarczej. Jej przejawami było ograniczenie mobilności chłopów (później uniemożliwiło rozwój miasta) i ich przekształcenie w siłę roboczą (zresztą, naukowiec opowiadał również o tym, że miasto we wschodniej Europie nie było lojalne wobec chłopów-uciekierów), a także katastrofalny spadek siły nabywczej chłopów, który gwałtownie zmniejszył popyt na lokalne wyroby rzemieślnicze. Zasadniczo brak odpowiedniego poziomu świadomości i walki klasowej negatywnie wpłynął na wytworzenie macierzy relacji klasowych w przyszłości³⁵.

Jednak w tym miejscu koncepcja Brennera jest krytykowana od razu z kilku stron. Pomimo że badacz nie był skłonny do zignorowania czynnika roli handlu zagranicznego w powstaniu różnic pomiędzy Europą Zachodnią a Wschodnią, krytyka mogłaby przyjść ze strony świato-systemowej. Chociaż uczony przypominał przykład Katalonii (kortezy również próbowali ograniczyć mobilność chłopów i ich wolność osobistą), w zamian nie zamierzał on rozważać tego zjawiska z punktu widzenia modelu centralno-peryferyjnego, tak jak to robili Immanuel Wallerstein lub kataloński historyk Jaume Vicens Vives (1910-1960)³⁶.

Jenő Szűcs z podobnych względów świato-systemowych również wołał korygować opinię Brennera. Odnotował, że zachodni kryzys gospodarki feudalnej w XIV w. z opóźnieniem wpłynął potem na europejski Wschód. Jego konsekwencją na Zachodzie był upadek gospodarki miejskiej: „pierwsza padała ofiarą kryzysu (który dotknął wszystkie warstwy struktury), ale też i ona pierwsza się zeń wydostała, głównie dzięki dopływowi metali szlachetnych i nowym rynkom zbytu w Europie Środkowo-Wschodniej”³⁷. Jednym z pierwszych skutków wyjścia z kryzysu, zdaniem Szűcsa, było zniesienie pańszczyzny. Jednak w przeciwieństwie do Brennera węgierski naukowiec wskazywał na to, że taki efekt spowodowały nie tylko walka klasowa („zbrojna odpowiedź szlachty na wielkie powstania chłopskie XIV wieku nie zdała się na nic”³⁸), ale także reguły rozwoju gospodarki. „Renta pieniężna i dzierżawa stały się czynnikami regulującymi stosunki pomiędzy panem a chłopem. Kolejne szlacheckie próby walki z kryzysem, znalezienia rekompensaty malejących dochodów w »rycerskim bandytyzmie« i niszczyielskiej anarchii wojny dwóch róz lub wojny stuletniej –

³⁴ Tamże, p. 46.

³⁵ Tamże, p. 39-41.

³⁶ I. Wallerstein, *The Modern World-System...*, p. 101.

³⁷ J. Szűcs, *Trzy Europy...*, s. 72.

³⁸ Tamże.

słowem, próby obalenia państwa – również spełzły na niczym”³⁹. Z końcem średniowiecza monarchie na Zachodzie, które czerpały swoje siły z miast i potrafiły w bardziej lub mniej skuteczny sposób uzależnić od siebie Kościół, musiały się skonfrontować ze szlachtą, wyczerpaną w wojnach domowych, a także częściowo pozbawioną prestiżu i źródeł dochodów. Oczekująca od państwa zatrudnienia w strukturach administracyjnych oraz wojskowych szlachta zachodnioeuropejska nie była w stanie przeciwstawić się ustanowieniu absolutyzmu, który zdaniem Szűcsa rozwiązywał jednocześnie trzy zagadnienia: zachowywał to, co dało się zachować z feudalizmu, przygotowywał teren dla kapitalizmu i kształtował ramy państwa narodowego⁴⁰.

Odpowiedź Europy Środkowo-Wschodniej na kryzys była nieco inna. Według Szűcsa ten region znalazł się pomiędzy ekspansją Wschodu a ekspansją Zachodu. Jej defensywna postawa nie wynikała z tego, że zabrakło terytoriów do podboju, przecież ten region był po prostu nazbyt organicznie związany z zachodnią gospodarką światową od czasów średniowiecza. Po chwilowej poprawie, jaką przynosi uzdrowienie zachodniej gospodarki miejskiej (eksport, przepływ kapitałów), i po pojawieniu na zurbanizowanym Zachodzie zapotrzebowania na produkty rolnicze kwestia o losie chłopów została rozwiązana. Szűcs pisał, że „w ten sposób wielka własność ziemiska na Wschodzie, uprawiana przez poddanych chłopów, stawała się typowym partnerem Zachodu w ramach zarysowującego się systemu podziału pracy. W rezultacie szlachta Środkowo-Wschodniej Europy osiągnęła po roku 1500 status, jakiego nie udało się zdobyć (wskutek własnych błędów) szlachcie zachodniej”⁴¹.

Dalej węgierski historyk twierdził, że zwiastuny „wtórnego poddaństwa” pojawiają się, mniej więcej, w tym samym czasie: w Brandenburgii w 1494 roku, w Polsce w 1496 roku, w Czechach w 1497, na Węgrzech w 1492 i 1498 r., wreszcie w Rosji – w 1497 roku), natomiast granica Europa Occidens, wyraźna jeszcze w XIII wieku, umacnia się stopniowo na Łabie⁴².

Brzechczyn podważał celowość użytkowania polityki klasowej przez Brennera, wskazując na to, że walka klasowa chłopstwa zachodnioeuropejskiego w dobie średniowiecza lub we wczesnym okresie nowożytności zwykle nie była skuteczna pod względem podniesienia poziomu materialnego. Ponadto jego zdaniem, współtwórca „marksizmu politycznego” wykazywał nieuwagę wobec emancypacji politycznej mieszczan i nie potrafił wyjaśnić, jaki był związek pomiędzy końcem osadnictwa kolonistów a wprowadzeniem wtórnego poddaństwa w Europie Środkowej⁴³.

Koncepcja Charlesa Tilly’ego

Amerykański socjolog oraz politolog Charles Tilly (1929-2008) wprowadził do akademickich sporów wokół rozwoju i zmiany form rządów państw narodowych dość

³⁹ Tamże, s. 72-73.

⁴⁰ Tamże, s. 73.

⁴¹ Tamże, s. 73-75.

⁴² Tamże, s. 75-76.

⁴³ K. Brzechczyn, *Odrębność historyczna Europy...*, s. 23.

prostą, ale jak się okazało, owocną analogią pomiędzy instytucjami państwowymi a przestępczością zorganizowaną.

Zwłaszcza w swoim krótkim, ale ważnym tekście z 1985 r. *War Making and State Making as Organized Crime* (pol. *Wojna i становienie państwa jako przestępczość zorganizowana*) uczony napisał wstępny przegląd swojej ogólnej idei: „[...] dążenie władców do wojny, chcąc nie chcąc angażowało ich w sprawę wycofania zasobów do prowadzenia wojny w kontrolowanej przez nich ludności, oraz zachęcało do wspierania akumulacji kapitału przez tych, którzy mogli im pomóc zaciągać pożyczkę. Działania wojenne, wycofanie i gromadzenie kapitału oddziaływały na kształtowanie się państwowości w Europie”⁴⁴.

Inaczej mówiąc, zdaniem Charlesa Tilly’ego, w okresie po upadku Cesarstwa Rzymskiego organizacja państwowa była w większości nieformalna, a praca lokalnych władców kontrolowała stosunkowo niewielkie obszary. Chłopi zrezygnowali z części swoich dochodów, aby skorzystać z bezpieczeństwa i ochrony oferowanej przez potężnego lokalnego władcę. To zaś posłużyło do konsolidacji ziem feudalnych, wymagało też większych armii, aby zapewnić ochronę przed zagrożeniami, zarówno wewnętrznymi, jak i zewnętrznymi. Większe armie okazały się bardziej skuteczne, ale jednocześnie kosztowały więcej. Aby otrzymać więcej środków na opłacenie wydatków armii, ziemscy feudałowie musieli nadal się rozwijać i łączyć w większe królestwa rządzone przez królów. Królowie potrzebowali pieniędzy, które mogli otrzymać albo w formie podatków, albo pożyczek od tych, nazywanych przez Tilly’ego przedstawicielami „prywatnej oligarchii kapitalistycznej” (patrycjat, lichwiarze, kupiectwo). Aby nałożyć podatki i prowadzić wojnę (w szczególności w epoce broni palnej), potrzebowali jasnego systemu liczenia oraz przymusowego poboru do wojska, dlatego zmuszeni byli do tworzenia oficjalnych instytucji państwowych. Właśnie dlatego, wskutek różnych kombinacji przymusu wojskowo-administracyjnego („złoty czas” ekstrakcji wynosił około pięciuset lat – od 900 r. do 1400 r.) i kapitalistycznego finansowania (od 1400 r. do 1700 r.) powstały narodowe państwa europejskie (XVIII w.)⁴⁵.

Według Tilly’ego podczas XIX w. nowoczesne państwa, które już miały aparat fiskalny i własne siły zbrojne, kontynuowały negocjacje z kapitalistami, a także innymi klasami w kwestiach pożyczek, zysków, mobilizacji zasobów ludzkich, potrzebnych do prowadzenia wojny. Jediną różnicą było to, że w trakcie negocjacji pojawiły się nowe wymagania dla państwa (emerytura, wypłaty dla ubogich, edukacja publiczna, planowanie miast i tak dalej). W rezultacie współczesne państwa europejskie przekształciły się z wielkich maszyn wojennych w organizacje wielofunkcyjne⁴⁶.

Europa Środkowa, zgodnie z koncepcją Tilly’ego, była regionem intensywnego przymusu, gdzie decydującym celem walki pozostawała kontrola nad ziemią i pracą.

⁴⁴ C. Tilly, *War Making and State Making as Organized Crime*, [w:] *Bringing the State Back*, ed. P. Evans, D. Rueschemeyer, T. Skocpol, Cambridge 1985, p. 172.

⁴⁵ Ч. Тилли, *Принуждение, капитал и европейские государства, 990-1992 гг.*, Москва 2009, с. 11.

⁴⁶ Tamże, s. 91.

Biorąc pod uwagę, że na tym terytorium leżało niewiele dużych miast, a te zaś zajmowały wysoką pozycję na rynkach międzynarodowych, rola handlu międzynarodowego w życiu gospodarczym nie była wielka. Zdaniem naukowca nie było tu ani szybkiej akumulacji, ani koncentracji kapitału. Z tego powodu państwa w regionie (na przykład Polska i Węgry) były zwykle tworzone bez współpracy z lokalnymi kapitałistami, ale także bez skutecznej opozycji z ich strony. Natomiast tam panował przymus i klasowa pogarda. To uniemożliwiło utworzenie armii masowej, czyli stałej armii spośród nie najemników, a swoich obywateli (przeważnie chłopów), co później doprowadziło do zmniejszenia wpływów geopolitycznych, a następnie do utraty podmiotowości w stosunkach międzynarodowych⁴⁷.

Co ciekawe, jeden z głównych marksistowskich intelektualistów współczesności – Perry Anderson (ur. w 1938 r.) jeszcze przed Charlesem Tillym wyraził podobne myśli w książce *Lineages of the Absolutist State* (pol. *Rodowody Państwa absolutystycznego*). Opierając się na tezie, że monarchie absolutne stanowiły próbę odtworzenia państw feudalnych w celu ochrony interesów klasy rządzącej, autor opisuje dynamikę rozwoju różnych krajów świata (Hiszpanii, Francji, Anglii, Włoch, Szwecji, Prus, Polski, Austrii, Rosji, świata islamskiego i Japonii), ich ścieżki do narodzin państw narodowych⁴⁸. Taki zakres badań mógł w pewnym sensie z jednej strony przeszkodzić Andersonowi rozwinąć niektóre ze swoich koncepcyjnych ustaleń, jednak z drugiej pozwoliła ona uwidocznic cechy stosunków społecznych w każdym z krajów.

Uczony z dużą dozą erudycji zastanawiał się nad czynnikami, które przyczyniły się do budowy monarchicznego pionu władzy (jak na przykład w Prusach) lub uniemożliwiły absolutyzm (jak w Polsce), a także nad tym, że nadanie podstawowego znaczenia więzom gospodarczym między Wschodem a Zachodem jest błędne, ponieważ feudalny sposób produkcji w XVI-XVII wieku nie mógł stworzyć jednolitego systemu gospodarczego⁴⁹.

Ważną rzeczą, która miała na celu wyjaśnić różnicę między dwoma częściami Europy, która była obecna u Andersona, ale której brakowało Tilly'emu, stała się idea znaczenia wojny między Zachodem a Wschodem jako środka do określania ustroju politycznego w krajach tych dwóch częściach kontynentu. Anderson wspominał o tym w następujący sposób: „A jednak nie można powiedzieć, że Europa Zachodnia nie miała decydującego wpływu na kształtowanie się struktur państwowych w Europie Wschodniej. Międzynarodowe interakcje epoki feudalizmu odbywały się przede wszystkim na poziomie politycznym, a nie ekonomicznym, przecież ten sposób produkcji opierał się na przymusie pozaekonomicznym. Podbój, a nie handel, był podstawową formą jego ekspansji. Nierówny rozwój feudalizmu w Europie znalazł najbardziej charakterystyczny i bezpośredni wyraz nie w bilansie handlu, ale w równowadze siły między odpowiednimi regionami kontynentu. Innymi słowy, głównym sposobem komunikowania Wschodu i Zachodu w tych stuleciach była wojna. To właśnie międzynarodowa presja absolutyzmu zachodniego, jako aparatu politycznego

⁴⁷ Ч. Тилли, *Принуждение, капитал и европейские...*, с. 210.

⁴⁸ П. Андерсон, *Родословная абсолютистского государства*, Москва 2010, с. 512.

⁴⁹ Там же, s. 184.

potężniejszej arystokracji feudalnej, rządzącej bardziej rozwiniętymi społeczeństwami, zmusiła Wschodnią szlachtę do stworzenia tej samej scentralizowanej maszyny państwowej, aby przetrwać. W przeciwnym razie przeważająca siła zreorganizowanych i powiększonych armii krajów absolutystycznych nieuchronnie zrobiłaby to, co należy [...] w najbardziej naturalny sposób międzyfeudalnej konkurencji⁵⁰.

Jeden ze znanych zwolenników koncepcji Tilly'ego – Venelin Ganew z Uniwersytetu Miami – zauważył zjawisko charakterystyczne dla wszystkich społeczeństw postkomunistycznych, a mianowicie atrofie infrastruktury administracji publicznej po upadku poprzedniego reżimu. Dlatego, żeby przeanalizować ten fenomen, naukowiec wykorzystał to, co przez niego nazwano odwróconą perspektywą tilliańską⁵¹.

Proponowana logika była dość prosta. Zgodnie z nią klasa polityczna, która obejmowała władzę w Związku Radzieckim i krajach Układu Warszawskiego, w obawie przed wszystkimi zagrożeniami wojskowymi (neutralizacja wewnętrznych wyzwań politycznych nie była tak istotna) wykorzystywała państwo w celu wycofywania zasobów materialnych. W takim przypadku środki ekstrakcji zdobywano albo poprzez bezpośredni rabunek, albo regularne biurokratyczne opodatkowanie. Przeciwnie jest w społeczeństwie postkomunistycznym, gdzie ryzyko wystąpienia konfrontacji wojskowej gwałtownie spada, a konieczność pogodzenia się ludności z presją podatkową nie jest artykułowana. W połączeniu z niepewnością epoki politycznej transformacji skutkowało to otwieraniem możliwości dla nowych (czasem tych samych) elit. Pozwoliło ono im wykorzystywać mechanizmy państwa jako narzędzie ekstrakcji zasobów. Do takich zasobów Ganew odnosił nie tylko wyraźnie widoczne składniki kapitału ekonomicznego, ale także informację, lojalność urzędników państwowych, administracyjne bazy danych, tajemnice państwowe⁵².

Według Ganewa ekstrakcja z własności państwowej oznacza serię interakcji, w wyniku których zasoby zgromadzone i znajdujące się w publicznej zostawały stamtąd skutecznie usunięte. Sposoby wykonania tego były różne – raje podatkowe, refinansowanie z budżetu państwa, budzące obawy transakcje kontraktowe i tak dalej. Zasada działań „drapieżników postkomunistycznych”, opierająca się na wydobyciu zasobów z państwa, polegała zwykle na tym, co Ganew nazwał zinstytucjonalizowanym przyłączeniem do otrzymywania czynszu. Powstało ono w wyniku ustanowienia długoterminowych asymetrycznych relacji między państwem a strukturami prywatnymi, które znajdowały się pod auspicjami i ochroną nowych elit⁵³. Takie działania korupcyjne często zamaskowane są pod nieprzezroczystym audytem, w wyniku którego legitymizowała się „prywatyzacja uzyskanych w sektorze publicznym zysków” i nastąpiła „nacionalizacja poniesionych w sektorze prywatnym strat”⁵⁴.

⁵⁰ Tamże, s. 185-186.

⁵¹ V.I. Ganew, *Post-communism as an episode of state-building: A reversed Tillyan perspective*, „Communist and Post-communist Studies” 2005, nr 38 (4), p. 432.

⁵² Tamże, s. 435-437.

⁵³ Tenże, *The Dorian Gray effect: winners as state-breakers in post-communism*, „Communist and Post-Communist Studies” 2001, nr 34 (1), p. 1-25.

⁵⁴ Tenże, *Post-communism as an episode...*, p. 436.

Ostatecznie po dłuższym okresie wstrząsów instytucjonalnych, kraje regionu środkowoeuropejskiego potrafiły przewyciężyć różne syndromy państwa postkomunistycznego i stworzyć mechanizmy oraz instytucje skutecznego zarządzania. Mimo że Ganew nie skupiał się zbyt na kontekście krajów współczesnej czwórki wyszehradzkiej i nie uciekał się do wypracowania jakichś zaleceń, jego osobliwe podejście do kryzysu postkomunistycznej „państwowości” rzeczywiście miało zalety analityczne. Chyba najważniejsze z nich było to, że ujawniło ono utopijność tych programów reform, które zaniedbywały czynnik braku skutecznych struktur państwowych⁵⁵.

Do innych teorii, nierozpatrującej osobno przestrzeni środkowoeuropejskiej, ale mogącej pomóc zrozumieć procesy transformacji różnych rodzajów władzy w społeczeństwach postkomunistycznych, należy koncepcja Michaela Manna (ur. 1942). Amerykański socjolog jest autorem dość skomplikowanej, niezbyt dobrze skoordynowanej, ale bardzo ambitnej teorii, która podobnie do analizy systemów-światów Wallersteina miała na celu połączenie historii i socjologii. Teoretyczny nacisk naukowiec kładł na władzę, którą podzielił zgodnie z wymiarami: autorytet, dyfuzja, intensywność, ekstensywność, źródłami (ideologicznymi, ekonomicznymi, politycznymi, wojskowymi)⁵⁶.

Mówiąc o władzy państwowej, naukowiec wyróżnił jej dwa typy. Pierwszy z nich to typ despotyczny. Dotyczy władzy elit politycznych w dystrybucji zasobów społeczeństwa obywatelskiego. Lista funkcji pełnionych przez elitę w danej sytuacji nie wymaga negocjacji z nią. Ten rodzaj był powszechny w państwach monarchistycznych w przeszłości i bardzo często opierał się na tradycyjnej legitymizacji (według Maxa Webera). Do drugiego, przeciwnego typu należy władza infrastrukturalna, która przenika wszystkie instytucje społeczne, przekazując kontrolę nad państwem społeczeństwu obywatelskiemu⁵⁷. Sam M. Mann wyjaśniał znaczenie tego pojęcia w ten sposób: „władza infrastrukturalna daje instytucjonalną możliwością scentralizowanego państwa, despotycznego lub nie, do realizacji swoich decyzji w ramach własnej przestrzeni. Jest to zbiorowa władza, władza »przez« społeczeństwo, koordynująca życie publiczne poprzez infrastrukturę publiczną”⁵⁸.

Korzystając z koncepcji autonomicznej władzy Manna, można spróbować znaleźć odpowiedź na pytanie Ganewa, jaka była natura atrofii administracji publicznej w krajach Europy Środkowej po upadku komunizmu. Z punktu widzenia takiej metodologii polegała ona nie tylko na obniżeniu władzy despotycznej, ale także zmniejszeniu władzy infrastrukturalnej w wyniku lustracji i dynamicznych procesów transformacji politycznej.

⁵⁵ Tamże, s. 440.

⁵⁶ Д.Ю. Карасев, *Историческая социология власти Майкла Манна*, *Zhurnal Sotsiologii i Sotsialnoy Antropologii (The Journal of Sociology and Social Anthropology)*, www.jourssa.ru/sites/all/files/volumes/2016_4/Karasev_2016_4.pdf (dostęp: 1.05.2020).

⁵⁷ Tenże, *The Autonomous Power of the State: Its Origins, Mechanisms and Results*, „European Journal of Sociology” 1984, November, p. 185-213.

⁵⁸ Tenże, *The Sources of Social Power. The Rise of Classes and Nation States 1760-1914*, vol. 2, Cambridge 1993, s. 59.

Teorie rewolucji i rozpadu państwowego

Zrozumieć logikę przypadków utraty przez narody Europy Wschodniej suwerenności, czy pojąć przyczyny ich klęski podczas Wiosny Ludów pomaga Theda Skocpol (ur. w 1947) za pomocą teorii rewolucji społecznych i rozpadu państwa. W rzeczywistości, jak staje się jasne z prac badaczki, region ten nie był areną, na której rozwijały się rewolucje społeczne. Badaczka oddzieliła zjawisko rewolucji społecznych w formie banalnych buntów (gdzie nie było zmian strukturalnych w państwie) od rewolucji politycznych (w których nie zaszły transformacje struktur społecznych) i od industrializacji (doprowadzającej do szybkich zmian polityczno-strukturalnych). Skocpol uważała, że przyczyny rewolucji społecznych nie leżą w celowej działalności, zainteresowaniach, emocjach, ideach lub innych postawach psychologicznych i ideologicznych, ale dotyczą strukturalnych zmian systemu społecznego. To ona odnotowała, że podczas analizy rewolucji społecznych należy wziąć pod uwagę zasadę autonomii państwa, a także pamiętać o ówczesnych zmiennych w kontekście światowo-historycznym (czyli najpierw o militarno-politycznym bilansie sił i środków na kontynencie oraz na świecie)⁵⁹.

Wśród czynników rewolucji społecznej Skocpol wymieniała presję geopolityczną, kryzys fiskalny, konflikt między „klasą państwową” a klasą właścicieli zasobów, lokalną mobilizację ruchów protestacyjnych, słabość aparatu przymusu, kryzys gospodarczy i żywnościowy. Obecność całego zestawu czynników nie musi być konieczna, aby powstawały warunki sytuacji przedrewolucyjnej⁶⁰.

Ciekawe, iż ze względu na wyżej wspomniane kryteria, wygląda na to, że Rzeczpospolita z czasów przed rozbiorami mogła jeszcze uniknąć takiego losu i odważyć się na rewolucję. Główny powód, dlaczego tak się nie stało, można znaleźć w pracach Richarda Lachmanna (ur. w 1956)⁶¹, który krytykował zarówno Wallersteina, jak i Brennera oraz Jacka Goldstone'a (ur. 1953)⁶². Ten ostatni rozwinął teorię Skocpol. Według wyjaśnień specjalistów z dziedziny porównawczej socjologii historycznej, nie tyle konflikt klasowy, ile walka elit między sobą była decydująca, aby rewolucja mogła się odbyć.

Przypomniany już wcześniej Randall Collins w książce *Makrohistoria* zauważył to, że „wiele badań rewizjonistycznych, wynikających w ciągu ostatnich dziesięcioleci i dokumentujących wysoki poziom rozłamów wewnątrz elity (na przykład w Angielskiej i Francuskiej rewolucjach), doprowadzą do takiego wniosku: konflikt klasowy nie ma nic wspólnego z rewolucjami, ponieważ członkowie tej samej klasy

⁵⁹ T. Skocpol, *States and Social Revolutions: A Comparative Analysis of France, Russia, and China*, Cambridge 2015, p. 433.

⁶⁰ Tamże.

⁶¹ Р. Лахман, *Капиталисты поневоле: конфликт элит и экономические преобразования в Европе раннего Нового времени*, Москва 2010, с. 456.

⁶² J.A. Goldstone, *Revolution and Rebellion in the Modern World*, Berkeley & Los Angeles 1993, p. 600.

zostały przedstawione po obu stronach. Goldstone przekształca tę słabość poprzedniej teorii konfliktu klasowego w integralną część swojej teorii rozpadu państwa: sytuacja staje się rewolucyjna, ponieważ warunki strukturalne dzielą elity na walczące między sobą frakcje”⁶³.

Charakterystyczną cechą logiki Goldstone’a jest to, że pokazuje ona, w jaki sposób w okresie przedindustrialnym na elementy rozpadu państwa (zwłaszcza napięcie finansowe, konflikt między elitami i powstanie ludowe) wpływa wzrost populacji. Choć Skocpol i Goldstone na różne sposoby nakreślali modele rewolucji oraz następujący po nim rozpad państwa, według Collinsa model demograficzny Goldstone’a i geopolityczna koncepcja Skocpol niekoniecznie muszą być sprzeczne⁶⁴.

Doskonałym przykładem takiej sytuacji jest kombinacja czynników, które uniemożliwiły narodom zamieszkującym Europę Wschodnią korzystanie z prawa samostanowienia narodowego i przeszkodziły wybuchowi prawidłowej rewolucji społecznej. Według izraelskiego naukowca (który, między innymi, urodził się w Warszawie) Szemu’ela Noacha Eisenstadta (1923-2010) wewnętrzne czynniki wydarzeń Wiosny Ludów (1848-1849) zostały zneutralizowane poprzez uporczywy opór lokalnych autokratycznych rządów i sprzyjające im okoliczności międzynarodowe (przez to, że istniał pewien rodzaj „międzynarodówki” autokratycznej)⁶⁵.

Jak wynika z powyższego tekstu, przedstawiciele socjologii historycznej wielokrotnie poruszali kwestie teoretyczne, które miały wyjaśnić przyczyny różnic między Europą Wschodnią i Europą Zachodnią. W płaszczyźnie rozwoju społeczno-gospodarczego były one związane głównie z takimi czynnikami, jak: powstanie systemu globalnego kapitalizmu i tworzenie międzynarodowego podziału pracy, układ sił klasowych, wzrost politycznej roli szlachty prawnej oraz władzy nad chłopstwem, słabszy opór chłopów wobec eksploatacji, mniejsza gęstość zaludnienia, brak infrastruktury, słabość miast, koniunktura na zboże i tak dalej. Wtórność gospodarcza wywarła potem wpływ na powstanie odmiennych systemów prawnych, przygotowała podłoże dla zacofania Europy Wschodniej pod względem idei i technologii. To z kolei doprowadziło do tego, że w przyszłości ta część Europy (a nie na odwrót) trafiła w obiektyw Zachodu, który wymyślił i powielał mentalne obrazy Wschodu.

Znane tło historyczne oraz nowe koncepcje pozwalają nam bardziej krytycznie odnosić się do współczesnych narracji historycznych, rozpowszechnionych w krajach Europy Środkowej, a także inaczej patrzeć na procesy modernizacyjne. Badacz z Katowic Piotr Machura nazywał to półmodernizacją: „Ta półmodernizacja dotyczy nie tylko ich gospodarek lub systemów stosunków społecznych, ale także pewnych moralnych i światopoglądowych postaw (*Weltanschauungen*), których podstawowe atrybuty wywodzą się z kompleksu niższości wobec zmodernizowanego Zachodu. Ale jednocześnie kraje, o których mowa, w większości przypadków nie są w stanie zaproponować własnej drogi modernizacji. Stąd pochodzą rozmaite wymagania równości

⁶³ P. Коллинз, *Макроистория. Очерки социологии...*, s. 56.

⁶⁴ Tamże, s. 58.

⁶⁵ S.N. Eisenstadt, *Frameworks of the Great Revolutions: Culture, Social Structure, History and Human Agency*, „International Social Science Journal” 1992, August, v. 44, no. 133, p. 397.

i sprawiedliwości, wysuwane wewnątrz obszaru środkowoeuropejskiego i w dużym stopniu związane z silnym uznaniem historii za źródło i oparcie dla nich”⁶⁶.

Zakończenie

W związku z długim okresem bezpaństwowości i obecnością antagonistycznych wersji historii przeszłość ludów zamieszkujących regiony Europy Wschodniej dość często zmienia się w liczne historyczne narracje narodowe i społecznościowe. Niestety, część z nich nieuchronnie musi wchodzić w konflikt z innymi narracjami. Dlatego przedstawiciele socjologii historycznej, którzy zajmowali się badaniem cech tego regionu, mieli na celu wyeliminowanie instrumentalności tych narracji. Warto zauważyć, że w wielu przypadkach im się to udało. Jednak, zamiast (*grand-*) *narratives* i *stories* pojawiły się nieco inne *grand theories*, które operowały dużą ilością danych empirycznych i bez najmniejszych trudności łączyły z sobą wydarzenia na różnych krańcach świata jedną logiką.

Zachodni socjologowie zgadzali się z tym, że historia regionu (dotycząca Węgier, Polski, Czech, Słowacji, Ukrainy i innych krajów) jest historią tej części Europy, która zajmowała mniej uprzywilejowaną pozycję (w porównaniu z Zachodem) według wielu ważnych parametrów (rozwój rynków, wyścigi o kolonie, wdrażanie nowych technologii, udoskonalenie lub wynalezienie nowych skutecznych struktur produkcji itp.). Zdecydowana większość zwolenników tego kierunku naukowego odziedziczyła materialistyczny nacisk na główne znaczenie gospodarki, zgodnie z którym ideologia, kultura, instytucje społeczne i formy tożsamości były drugorzędnymi zjawiskami w porównaniu z procesami feudalnej/kapitalistycznej produkcji, stosunkami klasowymi, proporcją przymusu i ekstrakcji. To właśnie te ostatnie pozycje, zdaniem większości badaczy, odegrały główną rolę w kształtowaniu ustroju polityczno-prawnego, wpłynęły na stratyfikację społeczną i tym samym określały wektor historycznego rozwoju krajów kontynentu.

Zasadnicza różnica między naukowcami polegała na tym, że część z nich preferowała czynniki zewnętrzne (czyli najpierw wpływ międzynarodowy), gdy inni zauważali główną rolę czynników wewnętrznych. To naturalne, że zwolennicy prymatu wpływu międzynarodowego (na przykład I. Wallerstein i grono zwolenników jego teorii analizy systemów-światów) odrzucali idee rozwoju stadialnego oraz zasadę jednowymiarowej modernizacji dla krajów Europy Wschodniej. Natomiast oni wierzyli w to, że dzięki nierównomiernej wymianie, czyli korzystnej dla niektórych i niesprawiedliwej dla innych specjalizacji produkcji, zostało zachowane, a nawet wzmocnione, zróżnicowanie rozwoju społeczno-gospodarczego krajów świata.

Przedstawiciele innego obozu skupiali się na roli, instrumentarium (C. Tilly, M. Mann) lub relacjach sił klasowych (R. Brenner), a także badali podziały pomiędzy elitami

⁶⁶ P. Machura, *Central-European Ethos: Equality, Social Emergence and Claims to Justice*, [w:] *Central-European Ethos or Local Traditions: Equality, Justice*, ed. J. Jurová, M. Jozek, A. Kiepas, P. Machura, Boskovic 2010, p. 107.

(R. Lachmann, J. Goldstone), umożliwiające strukturalne zmiany społeczne. Byli jednak tacy, którzy próbowali syntetyzować wymienione czynniki, aby wyjaśnić naturę i istotę określonego zjawiska historycznego. Tacy naukowcy nie bali się uciekać w swoich wnioskowaniach do dość śmiałych ekstrapolacji w transnarodowej i trans-historycznej perspektywach (T. Skocpol).

Bibliografia

Źródła

- Anderson P., *Rodoslovnaja absoljutistskogo gosudarstva*, Moskva 2010
- Brenner R., *Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe*, [w:] *The Brenner Debate: Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe*, red. T.H. Aston and C.H.E. Philpin, Cambridge 2002
- Eisenstadt S.N., *Frameworks of the Great Revolutions: Culture, Social Structure, History and Human Agency*, „International Social Science Journal” 1992, August, v. 44, no. 133
- Goldstone J.A., *Revolution and Rebellion in the Modern World*, Berkeley & Los Angeles 1993
- Hopkins T.K., Wallerstein I., *Capitalism and the Incorporation of New Zones into the World-Economy*, „Review” 1987, vol. 10, no 5-6
- Lachman R., *Kapitalisty ponievolje: konflikt elit i ekonomičeskie prieobrazovanija v Evropie rannego Nowogo vremena*, Moskva 2010
- Le Roy Ladurie E., *Les Paysans De Languedoc*, Paris 1969
- Mann M., *The Autonomous Power of the State: Its Origins, Mechanisms and Results*, „European Journal of Sociology” 1984, November
- Mann M., *The Sources of Social Power. The Rise of Classes and Nation States 1760-1914*, volume 2, Cambridge 1993
- Polanyi K., Arensberg C.M., Pearson H.W., *Trade and Market in the Early Empires*, Glencoe 1957
- Postan M.M., *Medieval Agrarian Society in its Prime: England*, [w:] *The Cambridge Economic History of Europe*, vol. 1: *The Agrarian Life of the Middle Ages*, 2nd ed., Cambridge 1966
- Skocpol T., *States and Social Revolutions: A Comparative Analysis of France, Russia, and China*, Cambridge 2015
- Tilli Č., *Prinuždene, kapital i evropejskie gosudarstva, 990-1992 gg.*, Moskva 2009
- Tilly C., *War Making and State Making as Organized Crime*, [w:] *Bringing the State Back*, ed. P.B. Evans, D. Rueschemeyer, T. Skocpol, Cambridge 1985
- Topolski J., *Causes of Dualism in the Economic Development of Modern Europe*, „Studia Historiae Oeconomicae” 1968, nr 3
- Vallerstajn I., *Analiz mirovykh sistem i situacija v sovremennom mire*, Sankt-Peterburg 2001
- Wallerstein Immanuel, *The Modern World-System. Capitalism Agriculture and the European World-Economy in the Sixteenth Century*, vol. I, London-New York 1974

Literatura

- Biziuk P., *Spływ po kasę*, Focus.pl, www.focus.pl/artykul/splyw-po-kase?page=1 (dostęp: 25.04.2020)
- Brzechczyn K., *Modele zacofania a transformacja w Europie Wschodniej*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 2007, nr 69, z. 1
- Brzechczyn K., *Odrębność historyczna Europy Środkowej. Studium metodologiczne*, Poznań 1998
- Ciesielska A., *Teoria centrum – peryferii Immanuela Wallersteina i jej recepcja w archeologii*, „Folia Praehistorica Posnaniensia” 2016, t. XXI
- Ganev V.I., *Post-communism as an episode of state-building: A reversed Tillyan perspective*, *Communist and Post-communist Studies* 2005, nr 38 (4)
- Ganev V. I., *The Dorian Gray effect: winners as state-breakers in post-communism*, „Communist and Post-Communist Studies” 2001, nr 34 (1)
- Hilton R.H., *Introduction*, [w:] *The Brenner Debate: Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe*, red. T.H. Aston and C.H.E. Philpin, Cambridge 2002
- Karasev D.Ju., *Istoričeskaja socyologija vlasti Majkla Manna, Zhurnal Sotsiologii i Sotsialnoy Antrop (The Journal of Sociology and Social Anthropology)*, www.jourssa.ru/sites/all/files/volumes/2016_4/Karasev_2016_4.pdf (dostęp: 1.05.2020)
- Kochanowicz J., *Ucieczka w historię. Ego lecture na wydziale historycznym Central European University 5 VI 2014 r.*, „Roczniki dziejów społecznych i gospodarczych” 2015, t. LXXV
- Kollinz R., *Makroistorija. Očerki sociologii bol'schoj dlitel'nosti*, Moskwa 2015
- Kula W., *Historia, zacofanie, rozwój*, Warszawa 1983
- Machura P., *Central-European Ethos: Equality, Social Emergence and Claims to Justice*, [w:] *Central-European Ethos or Local Traditions: Equality, Justice*, ed. J. Jurová, M. Jozek, A. Kiepas, P. Machura, Boskovice 2010
- Mikołajec J., *Metodologiczne i ontologiczne założenia teorii systemów-światów*, „Zeszyty naukowe Politechniki Śląskiej, Seria: Organizacja i zarządzanie” 2015, z. 85
- Rozow N.S., *Istoričeskaja makrosociologija: metodologija i metody*, Novosibirsk 2009
- Sosnowska A., *Zrozumieć zacofanie. Spory historyków o Europę Wschodnią (1947-1994)*, Warszawa 2004
- Sowa J., *Fantomowe ciało króla. Peryferyjne zmagania z nowoczesną formą*, Kraków 2011
- Szűcs J., *Trzy Europy*, Lublin 1995

Summary

Explaining the distinctiveness of the Eastern Europe within the framework of historical sociology

Historical sociology is an interdisciplinary field of research in which the mechanisms and patterns of large and long-term historical processes are studied through the combination of

methods from social sciences. The most characteristic problems for the historical sociology's research field were the genesis, dynamics, transformation of states or societies, principles of capital functioning, changes in the types of social relations and the appearance of specific features of mentality and different everyday practices. As in the case with any major field of knowledge, historical sociology has been characterized by permanent conceptual renewal and periodic changes of a discourse.

This article examines attempts, that have been made by first of all Western sociologists, to explain theoretically the problem of the emergency of economic and political backwardness (or „belated development“) of Eastern Europe from Western Europe in a historical perspective. Among the most important concepts that were mentioned in the article was the Immanuel Wallerstein's paradigm of World-System Analysis, the concept of Political Marxism by Robert Brenner, the Charles Tilly's idea of the influence of violence on the formation of national states, numerous theories of revolution and state disintegration etc.

A thorough analysis of the opinions of Western scientists can enrich the discussions of traditional historians by fresh perspectives and become another key to a theoretical understanding of the content of global processes that might be able not only to connect the macroregions of the European continent but also cause noticeable differences between them.